

ОТ „ДЕН ПЪРВИ“ ДО ЖЕРТВЕНИТЕ КЛАДИ

(София — 1923, 1924, 1925. . .)

Георги Тахов

В стогодишнината на София тези три години са с особена съдба за нашата литература. Те са неразривно свързани със стъкленото око на Гео Милев и са върхът в творчеството на Антон Страшимиров. В тяхната литературна антология са и три неотделими едно от друго имена — Асен Разцветников, Никола Фурнаджиев и Ангел Каралийчев. Това са години на жертвените клади, ако можем така да ги наречем. Книгата на Асен Разцветников ни навежда на същото име. Но началото, темата на жертвените клади започва преди книгите, поемите и стихосбирките.

В кн. 1 на сп. „Нов живот“ от 1 декември 1923 г. са поместени пет стихотворения от Ангел Каралийчев и по едно от Никола Фурнаджиев и Асен Разцветников. Началото на темата, възпяваща жертвените клади, е именно този брой на „Нов живот“.

В онова време и петимата — Антон Страшимиров, Гео Милев, Асен Разцветников, Никола Фурнаджиев и Ангел Каралийчев — са в София. 1923 г. — Септемврийското въстание бе удадено в кръта на апостолите си. То така и заглъхна. В столицата обаче идеха новина след новина, вест след вест.

През 1924 г. „Жертвени клади“ на Асен Разцветников излиза с корица от Александър Жендов. Това е краят на април. Още преди да бъде пусната в продажба, тя е конфискувана от полицията. Сп. „Нов живот“ веднага реагира. В броя от 1 май 1924 г. Георги Бакалов помества кратка протестна бележка. В нея той пише:

„... „Жертвени клади“. Стихосбирка от Асен Разцветников. Щеше да има такава сбирка. Но до сега още няма. Защото при един набег на полицията в печатницата била конфискувана. Авторът, наш отличен сътрудник, потърсен да бъде арестуван. Да живее свободата на печата! Да живее свободното поетическо творчество!“

Подир конфискуваното издание следва второ — факт, който едва ли има прецедент. В едно от стихотворенията поетът пише:

Аз милвам кървавата дияра
на тия страшни времена
и с устни трепетни събирам
смразени алени петна.

(„След запустение“)

Какъв по-символичен стих, събрал целия смисъл на протеста от жертвените клади на Септември 1923 г. Тоя стих е и един своеобразен портрет от четири реда. В него има основното на един жизнен път.

Продължител на Христо Смирненски, Асен Разцветников не повтаря учителя си. Той само се стреми да доразвие някои негови страни, приел епосното начало със своя образност, в която има и символ, и балада:

„Уста му — алена камбана. . .“

На друго място епосът на фолклора е свързан с епоса на драматичното съвремие, с много драматизъм и вътрешно преживяване:

„... и лунний сърп настръхнал се оглежда
в безумно разширените очи.“

Тежки дни преживява поетът след своите „Жертвени клади“. Не става дума за страха, че всеки ден може да бъде последен, а за крушението му като поет, което естествено завършва със завоя му към „Златорог“ през следващата 1925 г. Следва отказването му от комунистическото движение и примиряването със съдбата на „поет-самотник“.

Мъчителна драма изживя не само той. Най-повтарящата се дума, превърната в символ, употребена в различни варианти и нюансирала стиховете от „Жертвени клади“, е кръв. След „Жертвени клади“ най-употребен символ в различни варианти е „самота“ — самотно дърво, самотна птица, самотен ден. . . Асен Разцветников не намери мястото си в това време от духовни празнини и това го накара да потърси някакъв изход от него. До своята приятелка Райна Савова, която по това време е във Франция, той изпраща екземпляр от „Жертвени клади“ с молба да го предаде на Анри Барбюс. И пише до нея: „Колкото по-бързо се измъкна от този ад, толкова по-добре.“ Но София остава в творчеството му — бедна, несигурна, с тревогите и проблемите си, с пепел от жертвените клади. Асен Разцветников съпреживява настрояния и болките в едни от най-хубавите си стихотворения след „Каин“ и „Удавници“. Това са „София — 1933“, „Туй е Люлин“, „В трамвая“ и особено „Балада за бездомните“.

София е родилен град и за септемврийската книга на Никола Фурнаджиев „Пролетен вятър“. Тя се появява почти едновременно с книгата на Асен Разцветников. Има автори, които, подведени от годината върху корицата, твърдят, че „Пролетен вятър“ е отпечатана през 1925 г. В един спомен сам Фурнаджиев пише: „И ето първата ми стихосбирка отиде в печатница „Ясна поляна“, не се бави така дълго, както се бавят сега книгите, и видя бял свят в края на 1924 г., макар че на нея е отбелязано „925 г.“.

Корицата на „Пролетен вятър“ е от Дечко Узунов. Тази книга става върхът на Фурнаджиевото творчество. Преди това сътрудничи в различни издания, като най-продължително печата в „К'во да е“ — там публикува около 30 стихотворения и произведения в проза. В този период от софийския „К'во да е“ той се нарича „Когато бях к'водасист“. През 1922 г. Фурнаджиев следва в Софийския университет, обръква се в литературна София, почва да прецизира работите си. През 1923 г. той е свидетел на септемврийския погром в Чирпанско и дълго не може да забрави: „Селяни, навързани като добитък на дълги пръти, бяха откарвани на разстрел.“ Сетивността му се изостря и когато през 1924 г. в София избухва студентската стачка.

В „Радостта от първата книга“ той пише:¹

„До есента на 1924 г. бях написал вече доста стихотворения. Разцветников и Каралийчев бяха решили да издадат първите си книги. Те настояваха и аз да направя една стихосбирка. По него време младите автори не издаваха големи по обем книги — достатъчно бяха двадесетина стихотворения, за да се решат на такава стъпка. Аз не поставих в първата си стихосбирка всичко, което бях публикувал в „Нов път“. Онова, което беше още съвсем неясно и представляваше само далечно налучкване на пътя към „новата поезия“, остана вън от нея.“

Готов е и издателят — неуморимият Георги Бакалов.

В „Страници от историята на българската литература“ Георги Цанев констатира и за Фурнаджиев:² „Най-често употребяваната дума в първите работи на автора е кръв във всичките ѝ граматически изменения.“

Във всичко това има някаква закономерност, разбира се, не търсена, а продиктувана от живота.

Най-внушителни стихотворения от този период е изобщо от „Пролетен вятър“ са „Конници“, „Любов“, „Пролетен вятър“, „Дъжд“ и „Сватба“. Съдбата на Фурнаджиев е много близка до тази на Асен Разцветников и Ангел Каралийчев. След откъсването си от комунистическото движение, останал сам, той потъва в изолираност, която далеч не го спасява от опасно-

¹ Вж. „Народна култура“, 4.VII.1962 г. — „Радостта от първата книга“.

² „Страници от историята на българската литература“. Т. 4, с. 175.

сти и страхове. След атентата в църквата „Св. Крал“ през 1925 г. полицията го арестува в Чирпан и го довежда в София. Спасява се от съдбата на Гео Милев и Христо Ясенов само благодарение застъпничеството на социалдемократа Димитър Нейков, близък на баща му. И мисълта за бягство от отечеството е аналогична с тази на Асен Разцветников. През 1933 г. Фурнаджиев е учител в българското училище в Цариград, където остава до 1937 г.

Най-значителното си септемврийско стихотворение „Конници“ Никола Фурнаджиев посвещава на Ангел Каралийчев. Случайно ли?

Само няколко седмици преди злокобния 9 юни 1923 г. Ангел Каралийчев отпечатва революционната си поема „Мауна Лоа“ — тя носи името на събудилия се по това време в Далечния Изток вулкан Мауна Лоа и символизира народния гняв:

Ние сме войници на

революцията!

Ний

бележим пътища

с кръв.

И все пак в литературата Ангел Каралийчев остава със сборника разкази, в който са събрани най-хубавите му черти — „Ръж“ (1924). В края на посвещението си пред своята книга той се обръща към читателя:

„Ако вие всички имате една ръка, шях горещо да я стисна.

Шях да ви кажа: кураж!“

С деликатното чувство за езика, за смисъла и полутоновете в него в онова време на терор и саморазправа Ангел Каралийчев намира средства да изрази скръбта си по жертвените кладни на Септември 1923 г. През 1924—1925 г. Ангел Каралийчев сътрудничи на сп. „Звънар“, като отговорен редактор е Вълков, а фактически редактори — Крум Кюляков и Тома Измирлиев. Сътрудници са Александър Жендов, Илия Бешков, комунисти и леви земеделци. От една корица на „Звънар“ гледат отрудените на фона на маски с ореоли, като текстът е: „От всякъде ни обграждат само светци, а мъката от ден на ден става все по-тежка, все по-черна!“ Това е рисунка на Жендов, в която има странно пророчество. Идва 1925 г. Оттук нататък ще се „стъпнса“ и Каралийчев, за да потърси „друга улица“ в живота си и да свърне, както Асен Разцветников и Никола Фурнаджиев, към сп. „Златорог“. Той няма да отвърне очи от братята с „кахърните очи“, но това вече не е посоката на „Ръж“, неговата поетична септемврийска песен. И все пак ролята на А. Каралийчев за появата на септемврийската литература е твърде голяма. Той заедно с Асен Разцветников подтиква Никола Фурнаджиев да събере стиховете си в „Пролетен вятър“. Много по-рано, още в сп. „Везни“ на Гео Милев от 1921 г. и в спомените на Ангел Каралийчев той е причина да се разгори един, макар и не продължителен, но твърде показателен литературен спор. В писмо до сп. „Везни“ той критикува модернистичните и твърде абстрактни по онова време позиции на Гео Милев: „Вие бягате — упреква го А. Иванов (Каралийчев) — от унижения, ограбения и разбунтувания работник, не познавате неговата душа, а говорите преди всичко за Човека. Нима не разбирате това, което разбраха Горки, Ана-тол Франс, Анри Барбюс, Александър Блок?“

След драмата на фронта и лекуването си през 1919 г. Гео Милев се е завърнал в София. През 1921 г. у него елементи на социален характер могат да се открият в „Експресионистично календарче за 1921 г.“ и другаде, но той ще влезе в истинската си стихия значително по-късно. Пак тук, в София, в квартирата си на бул. „Мария Луиза“ 25, в разрушена сега от бомбардировките сграда до софийските „хали“, той ще напише и поемата си „Септември“, за която ще плати с живота си. Тя се превръща в негово бойно поле в литературата. В сп. „Пламък“ тя обема 14 страници, но предизвиква истински поетичен земеръс. Пак тук, от горния етаж на сградата на бул. „Мария Луиза“!

Това е вече 1925 г.

В статия във в. „Изгрев“ Никола Фурнаджиев си спомня:

„Беше втората половина на април 1925 г. След атентата в църквата „Св. Неделя“ на нашата столица приличаше на обсадена от неприятел крепост. Не можеше да се влиза

и излиза от София. Извършваха се масови арести на народни борци, носеха се зловещи слухове за убийства на мнозина от тях. Десетина дни след атентата, на другия ден след завръщането ми в София, видях Гео Милев в Чипевата книжарница на бул. „Дондуков“. Бе облечен в бял летен костюм, бе малко смутен от страшните и кошмарни събития. Излязохме вън от книжарницата и дълго разговаряхме на тротоара. Той бе осведомен за много неща, съобщил ми имена на арестувани другари. Говореше с гняв, с несломима борческа енергия. Говорихме и за литературата, за последните произведения на наши приятели писатели. За литературата той спореше пак така дълго, с увлечение. Беше излязъл неговият превод на „Хамлет“. Надписа един екземпляр и ми го подари. Това бе последната ми среща с него. След няколко дни ме арестуваха в Дирекцията на полицията узнах, че и той бил задържан. През лятото, след като бях освободен, научих, че и Гео Милев „изчезнал“...

Това е към края на жертвените клади.

Антон Страшимиров ще създаде своя роман „Хоро“ именно през 1925 г. и ще го издаде през следващата година. Верен на себе си, като ненадминат памфлетист той го изгражда задъхан от негодувание, в сравнително малко страници — сякаш от стремеж да изговори бързо всичко, което е натежало у него. „Хоро“ е последният вик от ехото на протеста, вик срещу неправдата, и то вече след като обречените са захвърлени в кладенеца край Илиянци. В „Хоро“ Страшимиров няма време да „човърка“ по подробностите на характерите, да се впуска в ненужни отклонения. Така той намира единствено възможната форма за един колкото експресивен, толкова и протестен роман. Това е схванато най-добре от Минко Николов в една негова студия за Антон Страшимиров:

„Макар че специфичното за „Хоро“ не са човешките, в романа ще намерим различни образи от различни лагери. В него са нахвърляни с нервен замах разкритиците физиономии на няколко фашистки палачи: кривоокия околийски началник Сотир Иванов, безмилостния военен полковник Гнойнишки, кмета-демагог Нако, жалкия социалдемократ помощник-кмет. Техните портрети са очертани в груби линии, сякаш хищници в маската човечи, току-що слезли от кошмарните платна на Гоя, за да превърнат в кошмар живота на тихото провинциално градче.“

„Хоро“ е най-доброто, създадено от Антон Страшимиров, онази творба, която ще го реабилитира за много други страници, които хвърлят понякога у нас сянката на колебания и съмнения относно цялостното дело на този толкова противоречив творец.

Но достатъчно е и това, че от него тръгна крилатата фраза, която в ония години се поде от човек на човек: „Клаха народа, както и турчин не го е клал!“

Тук ние не си поставяме задача да огледаме ретроспективно септемврийската литература, да я анализираме или тълкуваме. Иначе как бихме могли да не споменем за „Никодим“ на Кр. Кюлявков, за Тома Измирлиев и за това, което свърши „Звънар“. За нас е по-важно, че колкото и тази литература да отразява събития, разтърсили различни краища на отечеството ни, тя все пак се създава и появява в неговия литературен център, в София. В квартирите на тоя град, в неговите печатници, в духовната атмосфера, която въпреки страшния терор дава възможност за творчески изяви, които оставят дълбоки белези в литературната история на страната. Време, в което „Вик“ е спрял от цензурата. Необикновено смелият публицист Йосиф Хербст започва да издава „АБВ“. След като и „АБВ“ е спрял, Хербст издава „Ек“. След като и „Ек“ е инкриминиран, той издава „Днес“... За да предизвика края на жизнения си път и да се озове заедно с другите в кладенеца на Илиянци. А сам той пусна един от най-възторжените отзиви за „Жертвени клади“, попаднал сам в кладата на времето.³ Време, в което по софийските улици върви обезумялата съпруга на Йосиф Хербст Виола Каравелова и пита неуморимо и настойчиво: „Къде е той! Той не може „да изчезне“ безследно! Той трябва да бъде спасен!“ Време, в което по столичните инстанции ще течат и безпомощната Мила Гео Милева, бащата на Никола Фурнаджиев, близките на Христо Ясенев, майките в черно. Време, в което околото на Гео прогледна не толкова в съвременето си, колкото в бъдещето, което той самият нарече „Ден първа!“

³ Вж. Жертвени клади. — Ек вечерен, г. I, бр. 8, 26.IX.1924 г.